

**УДК 94(477.51/54)(082.1)
К59**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Власенко В. М. (Суми), канд. іст. наук;
Дегтярьов С. І. (Суми), д-р. іст. наук;
Кривошея І. І. (Умань), д-р. іст. наук;
Осадчий Є. М. (Суми), канд. іст. наук;
Раєвський С. М. (Київ), канд. іст. наук;
Скирда В. В. (Харків), канд. іст. наук;
Супруненко О. Б. (Полтава), канд. іст. наук;
Тітова О. М. (Київ), канд. іст. наук.

Видання рекомендоване до друку рішенням Вченої ради
Сумського державного університету
(протокол № 4 від 10.12.2015 р.)

Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV-XVIII століть :
зб. матер. І Міжрег. археолог. чит. (Охтирка, 19-20 жовтня 2015 р.) / ред.
колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, І. І. Кривошея та ін. – Суми :
Сумський державний університет, 2015. – 140 с.

До збірника увійшли наукові статті та повідомлення викладачів,
студентів, учених та аспірантів ВНЗ і наукових установ, виголошені в рамках
І Міжрегіональних археологічних читань «Козацькі старожитності
Лівобережжя Дніпра XV-XVIII століть», присвяченої актуальним
питанням історії та археології Лівобережної України.

На обкладинці використано фрагмент карти Г. де Боплана та малюнок-
реконструкцію проїзної башти Охтирської фортеці середини XVII ст. О. Бондаря.

© КЗ «Охтирський міський краєзнавчий музей», 2015
© Сумський державний університет, 2015
© Автори, 2015

УКРІПЛЕННЯ БЕРЕЗНИ У XVII–XVIII ст.

На сьогодні в українській історичній урбаністиці вивчення фортифікаційної думки XVII–XVIII ст. займає досить важливе місце. Довгий час цьому питанню не приділяли належної уваги. В останні десятиліття відбувся «прорив» у вивченні даного питання, особливо, що стосується оборонних комплексів великих міст. Проте більшість невеликих міст та містечок до цих пір часто не потрапляли до кола інтересів науковців. Однак вивчення історії таких населених пунктів дає змогу в повному обсязі уявити структуру фортифікаційних споруд і еволюцію процесів оборонного будівництва всього регіону загалом. Одним з таких міст епохи пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу є Березна.

Сучасне селище міського типу Березна знаходиться за 35 км на захід від Чернігова. Свого часу, відомий збирач та дослідник чернігівських старожитностей О. Шафонський висловив припущення, що за часів Речі Посполитої Березна називалась Райгородом. Також, на його думку, цю назву мали якраз укріплення, а південніше від них на р. Березні знаходилося поселення, однойменне до річки. Дещо пізніше ці поселення зрослися отримавши назву останнього [11, с. 377]. О. Лазаревський, навпаки, вважав, що під Райгородом слід вбачати сучасне село Райгородок Коропського району. Однак П. Кулаковський підтримав думку О. Шафонського, визнавши припущення О. Лазаревського невірним [5, с. 293]. За матеріалами того ж П. Кулаковського Райгород осаджений Адамом Киселем [5, с. 293].

В сучасній історіографічній та довідковій літературі утвердилася версія, що на місці ранньомодерного міста Березного існував літописний Березий XI–XIII ст., згаданий у Іпатіївському літописному зводі під 1152 р. [2, с. 416; 10, с. 57]. Зокрема таку версію відстоює В. Коваленко та підтримує В. Вечерський [1, с. 56]. У 1981 р. на місці ур. Замковище В. Коваленком проведені археологічні роботи. Окрім нечисельного давньоруського матеріалу було зібрано й колекцію речей XVII–XVIII ст. За результатами робіт у науковому звіті зазначається, що ур. Замковище являє собою фактично острів. Спочатку це, вірогідно, був мис, який утворився на місці злиття невеликих річок Сухоносівка і Клевень. При спорудженні городища було викопано рів, що з'єднав обидві протоки. Східний пологий кінець мису також було відрізано ровом. Сам мис складається, начебто, з двох частин 60х30 м і 100х150 м. В. Коваленко зазначає, що невелике укріплення тут виникло ще в давньоруський час, проте археологічні дослідження не виявили на цьому місці залишків оборонних

споруд давньоруського часу. Натомість в траншеї було зафіксовано залишки дерев'яних оборонних конструкцій XVII-XVIII ст. [4, с. 10-15].

На існування замку в Березні за польських часів вказує акт від 13 серпня 1648 р. виданий шевцям та кравцям Кілчевським [6, с. 95]. Вірогідно під підписом «Кілчевський», слід вбачити Єжи Келчовського, жовніра, чернігівського ловчого, урядника Райгорода-Березни, людину Великого коронного гетьмана Миколи Потоцького [5, с. 293, 414]. Зокрема в акті говориться про те, що цех має перебувати під протекцією Райгородського замку (Березинського – О.Б.), платити оброк на замок та виконувати замкові роботи.

Під 1654 р. описані укріплення, що, вірогідно існували в 30-х–40-х рр. XVII ст. та розташовувалися в урочищі, що вже у XVIII ст. отримало назву Замковище: *«Город Березова стоит на старом городище, на горе; огорожен стоячим острогом. Башень и обламов и торасов нет; одне ворота проезжие; на воротех башни нет. Да около того городка с трех сторон течет речка Гайстурова Струга, и от того городка течет межи слобод того городка Березова. А жилых дворов в том остроге нет. Да в том же городе в слободе устроена церковь деревяная, новая, во имя Благовещение присвятыя Богородицы. А дворы козацкыи и мещан стоят по обе стороны по речке Гайстуровой Струги и по реке Березовой. А наряду, и зелья (пороху – О.Б.) и свинцу и зелейного погребя в том городе нет»* [7, с. 51].

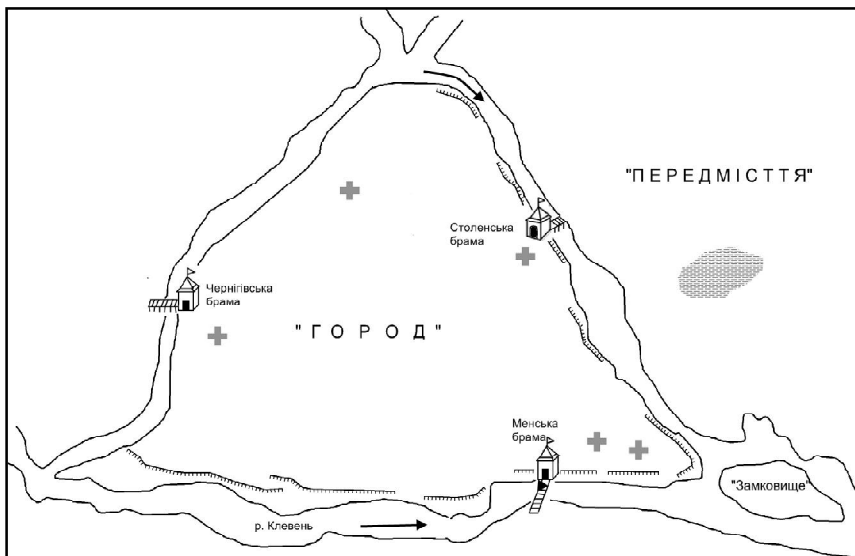

Рис. 1. Укріплення Березни за Л. Пляшко (прорисовка О. Бондаря)

У останній чверті XVIII ст. О. Шафонський вказує на те, що фортифікації Замковища не простежувалися: «...между протоком Клевеню и Сухоносовкою, стоит возвышенное небольшое ровное место, Замковище называемое, которое по словесным преданиям жителей, в старину польским замком было, в котором, как и везде, владелец польский жилвал. Ныне оно сравнено, так, что никакого вала не видно и на нем разные жители живут» [11, с. 376-377]. Вірогідно залишки замку XVII ст. були знівельовані під час реконструкції фортеці.

Згодом, під час реконструкції фортеці укріплення замку були ліквідовані. Загалом ліквідація замкових укріплень під час реконструкції фортифікаційних споруд у XVIII ст. було досить розповсюдженим явищем. Так, замкові укріплення були також знівельовані в інших містах – Борзні, Козельці та ін.

Імовірно, що «слободи», які знаходились біля замку, утворюючи посад середини XVII ст., пізніше були оточені укріпленнями та увійшли до території загальноміських укріплень. На жаль, сьогодні не відомо, коли це сталося: в другій половині XVII ст. або, більш вірогідно, в першій половині XVIII ст. Як відзначав той же О. Шафонський «Самый город, или место, которое земляным валом обнесено» [11, с. 372]. На планах, що датуються кінцем XVIII ст. добре видно вал з бастіонами, що оточував місто [8, с. 272-273; 9].

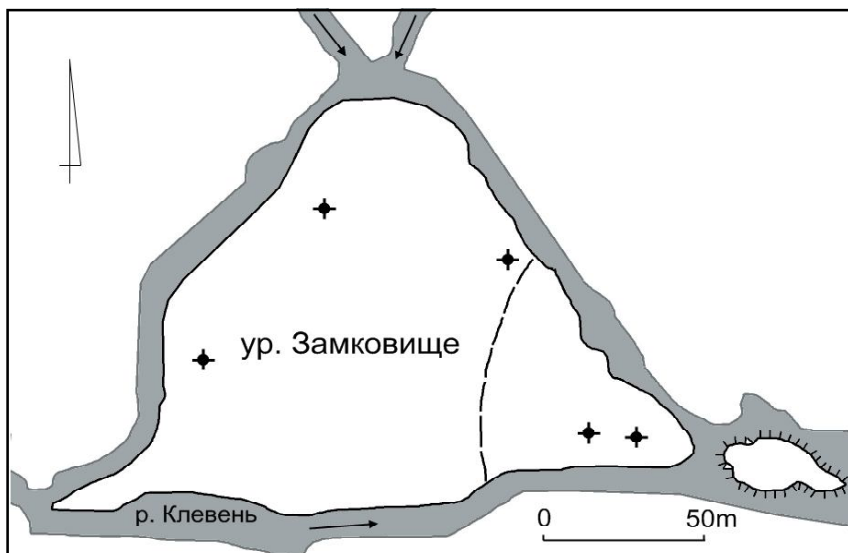

Рис. 2. Лінії укріплень Березни за В. Коваленком (прорисовка О. Бондаря)

За свідченнями історичних джерел, березинська фортеця за історію свого існування майже не потрапляла до епіцентрів історичних подій. У 1648 р. польська фортеця в Березні була захоплена повсталими козаками, з цього часу вже почалося її існування як козацької твердині – сотенного містечка. Вірогідно, що в період з 1654 до 1664 рр. фортецю польських часів було посилено, можливо, навіть розширено, зважаючи на постійні військові конфлікти на території Гетьманщини.

У 1664 р. до Березни підійшло польське військо під командуванням короля Яна II Казимира, яке перед цим штурмом оволоділо невеличкою фортецею Солтикова Дівиця. Ця невеличка фортеця, що була значно меншою від Березни, чинила такий опір і завдала війську короля настільки значних втрат, що Ян Казимір не став штурмувати Березну, яку обороняла березинська сотня козаків сосницького полковника Якова Скидана, а вирушив відразу на Глухів [3, с. 121]

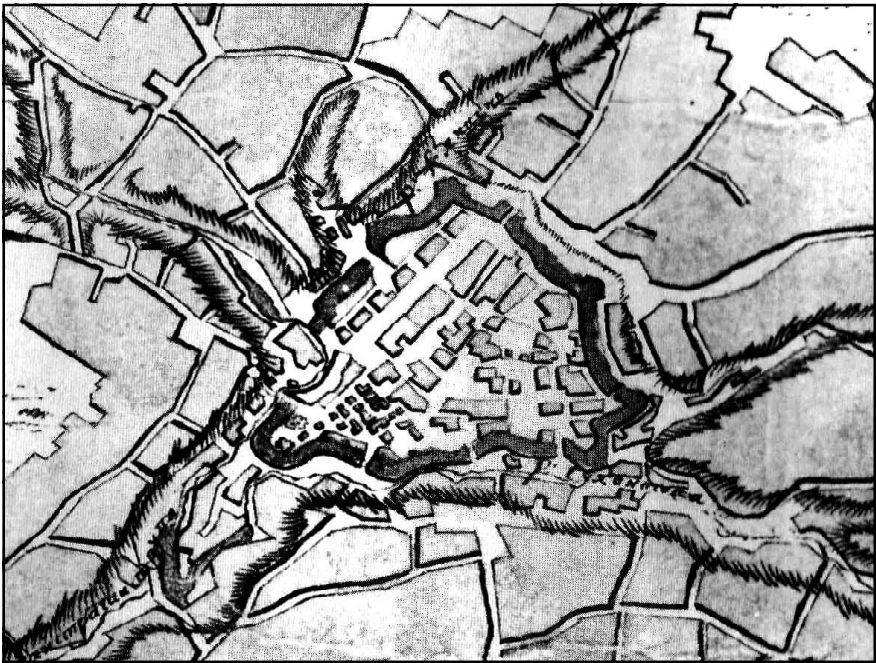

Рис. 3. Фрагмент плану укріплень Березни кінця XVIII ст.

У першій половині XVIII ст. Березинську фортецю було реконструйовано з урахуванням європейської школи фортифікації: насипано нові вали, на Чернігівській, Столенській (Домницькій) та Менській брамах було споруджено нові башти, по оборонному периметру зведено чотири п'ятикутні бастіони [1, с. 56]. Ці укріплення на фінальній їх стадії існування і були зафіксовані в Румянцівському описі 1765 р.: *«Сотенное местечко Березне, обнесено вокруг небольшим земляным валом, при речке Березной и протоке Тужине (Стугні? – О.Б)»* [6, с. 93].

Більш ніж через десятиліття фортецю Березни та її елементи описав О. Шафонський: *«Укрепление городское старое, нерегулярное, в одном земляном обвалившемся валу, в самой середине жила стоит; в нем трое ворот, шесть вылазок вовсе развалившихся, а именно:*

1. Ворота Черниговския, с приезда Черниговского у самой церкви Вознесения Господня.

2. Ворота Менския, с приезда Менского, близ церкви Покрова Богородицы.

3. Ворота Домницкия, от приезда Домницкаго у соборной церкви Благовещения Богоматери» [11, с. 379].

Уже в другій половині XVIII ст. Березинська фортеця почала руйнуватися, втративши своє стратегічне значення. В першій половині XIX ст. залишки фортеці остаточно ліквідуються. Сьогодні лише в деяких місцях спостерігаються западини від ровів, а на ур. Замковище існує незабудований майданчик на якому відсутні будь-які сліди від укріплень.

1. Вечерський В.В. Фортеці й замки України / В.В. Вечерський. – К., 2011. – 664 с.

2. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – 780 с.

3. Казіміров Д. Мена та Менська округа під час Лівобережного походу Яна-Казимира 1663-1664 рр. // Україна та Польща крізь призму століть. – Ніжин, 2014. – С. 117-125.

4. Коваленко В.П. Отчет о исследованиях летописных городов на Черниговщине в 1981 г. / В.П. Коваленко // Науковий архів ІА НАН України. – Чернігов, 1982. – 30 с., 75 ил.

5. Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковский. – К., 2006. – 496 с.

6. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Черниговский полк / А. Лазаревский. – Чернігов, 1866. – 391 с.

7. Описание Малороссийских городов // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т. 10. – С. 799-832.

8. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – Київ, 1997. – 325 с.

9. План Березни 1784-1796 рр. // Національна бібліотека України імені Г. Вернадського. – Відділ картографії. – №23439.

10. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1008 с.

11. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1851. – 697 с.